

OSMANLI DEVLETİNDE ISLAHAT HAREKETLERİ VE BATI MEDENİYETİNE GİRİŞ GAYRETLERİ (1700-1839)

Dr. Mehmet KARAGÖZ*

Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketlerinde en önemli safha Tanzimat Fermanı'nın ilanı kabul edilirse de bu mevzu halâ Türkiye'de tartışma konusudur. Bu tartışmalara girmeden Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerinin belli bir fikri hazırlıktan sonra yapıldığı düşüncesiyle, Tanzimat'tan evvel yapılan ıslahatları ve ıslahat düşüncesini ortaya koymağa çalışacağız.

Osmanlılar temsil ettikleri medeniyet içerisinde devlet hayatında meydana gelen eksiklikleri yine kendi kendilerine yeterli olacakları düsturlarıyla çözmeye çalışmışlardır. Ancak XVIII. asrın başlarından itibaren meydana gelen "zihniyet değiştirme"den sonra eksiklere hal çarelerini kendi medeniyetlerinin dışında da aramaya başlamışlardır. Fakat bu pek kolay olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde umumiyetle III. Ahmet'le başlayan dönem batıya açılmanın başlangıcı olarak kabul edilir. Kısaca ıslahat kelimesini açıklamakta fayda vardır. Islahat Arapça, sulh kelimesinin çoğuludur. "Sulh" ıslah, iyileştirme, düzeltme, eksiklikleri tamamlama, fenalığı giderip iyileştirme demektir. Islahat ıslah kelimesinin çoğulu olarak, düzeltmeler, iyileştirmeler, yoluna koymalar manâlarına gelir.

Osmanlı Devleti, 1683-1699 seneleri arasında Avrupalı Hıristiyan devletlerin meydana getirdiği "Mukaddes ittifakla" yaptığı savaşı kaybetmiştir. Bu harplerin neticeleri Osmanlı devlet ve millet hayatında derin tesirler meydana getirmiştir. Hatt-ı zatında XVIII. asra gelindiğinde ilerlemeler ve fetihler durmuş ve siyasi, medeni

---

* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Eğitimi, Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

ve teknik alandaki üstünlükler Avrupa'ya kaptırılmıştır. Ticaret yollarının değişmesi, yeni icatlar, teknik alanlardaki atılımlar, fikir ve eğitim sahalarındaki gelişmelerin neticeleri olarak Avrupalılar ilerlemişler ve gelişmişlerdir. Avrupa'da yeni bir medeniyet doğarken Osmanlı'nın temsil ettiği medeniyet ve Osmanlı Devleti dinamikliğini kaybetmiştir. Osmanlı münevverleri ve devlet adamları Avrupa'daki bu gelişmeleri yeteri kadar tahlil edip anlayamadığından veya "medenî üstünlük" zihniyetiyle, bu durumu kolay kabul edemediklerinden, Avrupa'da Reform ve Rönesans'tan sonra doğan "hür düşünce" zemini üzerindeki gelişmeleri takip edememişlerdir.

Aslında, Osmanlı Devleti, XIV. asırdan bu yana Avrupa devletleriyle çeşitli siyasi münasebetler içerisindeydi. XVI. asırda özellikle Fransa ile dostluklar kurularak Avrupa'ya pencere açılmıştır. Ayrıca diğer Avrupa devletlerine de elçiler gönderilmiştir. Fakat bu elçiler Avrupa'da arada sırada görülmekte ve etrafında olup bitenlerden de haberdar değillerdir. Halbuki XVII. asrın başlangıcından itibaren Fransa, Avusturya ve Lehistan elçileri Osmanlı Devleti'ne yerleşmeye başlamışlardır. Osmanlılar bütün bunlara kayıtsız kaldıkları gibi Avrupa'ya gönderdikleri ticari ve diplomatik temsilcilerini de ya gayrimüslimlerden göndermişler veya temsilcilerine gayrimüslim tercüman vermişlerdir¹. Bu durum Osmanlı batı münasebetlerinde Osmanlı Devleti'nin aleyhine olmuştur.

Fransa, Osmanlı Devleti'nde XVIII. asırdan itibaren başlayan buhranlı devrede ona yardım etmek gibi bir siyasi tercih içerisine girmiştir. Ancak bu siyaset, başlangıçta Osmanlı Devletini Rusya'ya karşı askeri manâda güçlendirmek ama, aynı zamanda da Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında ticari üstünlüğü sağlamlaştırmaya yöneliktir². Bu arada Avusturya ve Rusya'nın faaliyetleri de Osmanlı Devleti'nin aleyhinedir. XVII. asırda Avrupa'da başlatılan merkantilist hareketlerde Amerika, Afrika ve ön Asya'ya doğru Osmanlı Devleti aleyhine genişlemiştir. Dış politikada bu gibi gelişmeler olurken devletin iç bünyesinde de bir takım yönetim bozuklukları başlamıştır. Yöneticiler halka zulüm ederken şehirlerdeki Türk halkı iktisadi gücünü yitirmiş azınlıklar birinci plana geçmeye başlamışlardır. Müslümanların vergi yükleri arttığı için hayat seviyeleri düşerken gayrimüslimlerinki yükselmeye devam etmektedir. XVIII. asrın başlarında Avrupalı tüccarlar devletin iç kısımlarına

1. A. Hadi Hairy, Osmanlı'nın Batılılaşma Çabaları ve Batı'nın iki yüzü, İstanbul 1993, s. 15-16.

2. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 76.

kadar; Konya, Aydın, Manisa, Balıkesir, Kütahya gibi vilayetlerde gayrimüslimlerle ortaklık kurarak ticari yapılanmalarını genişletmişlerdir. Aynı dönemde merkezde başlayan yönetim ve sosyal alanlardaki bozukluklar köylere kadar ulaşmıştır. Üzerlerinde vergi yükleri artan köylüler ya topraklarını terk ederek şehirlere göçmüşler ya da eşkiyalık yapan; aşiretler vd. topluluklara katılmışlardır. Mahalli yönetimlerde yerli Ayanların ağırlığı artmış ve başına buyruk olmuşlardır. Ayanların beslediği kuvvetler savaşımlara gitmedikleri gibi halkın huzurlarını da bozmuşlardır. Bütün bu hadiselerin neticesinde Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemindeki hayat seviyesi düşmüştür. Halkın, büyük şehirlere göçleri önlenemediğinden şehirlerin yönetimi aksamış ve özellikle İstanbul'un yönetimi mesele olmuştur. Yalnız Müslüman ahalî ile gayrimüslim ahalinin beraber yaşamalarında görülen uyum bozulmamıştır³.

Türk mütefekkirleri bu inhitatı görüyorlar ancak imparatorluğun kudretinden emin bulunuyorlardı. Devletin yıkılışının İslam medeniyetinin düşüşüne, Avrupa medeniyetinin inkişafına göre olacağını düşünemiyorlardı. Belki bu durum tabii karşılanabilir. Nitekim tarihinde üstün medeniyetlere sahip milletlerin mütefekkirleri de kendi medeniyetinin içinde kalmış ve çoğu zaman onu aşamamışlardır⁴. Şunu bir tarihi gerçek kabul edersek herhalde yanılmamış oluruz: Türk medeniyeti ile Avrupa medeniyeti birbiriyle ters orantılıdır. Başka bir ifade ile Türk-İslam medeniyeti yükselirken Avrupa medeniyeti düşmekte, Avrupa medeniyeti yükselirken de Türk-İslam medeniyeti düşmektedir.

Milletlerin büyük başarısızlıklar arifesindeki durumu maneviyat bozukluğu ile açıklanabilir. Böyle halleri her toplumda görmek mecburi olmadığından bunun mesuliyeti mütefekkirlerin omuzundadır denebilir. Muhakkak ki başarı insanları tembelleştiriyor ve kibirlendiriyor denilebilir⁵. Nitekim, Osmanlı Devleti XVII. asra kadar medeniyetinin zirvesindedir, dolayısıyla Avrupa'daki gelişmelere de bu zaviyeden bakmaktadır. Bu vaziyet belki normal de kabul edilebilir. Türkler ve Avrupalılar aslında uzun süreden beri yan yana ve birbirlerine tesirsiz ve uzlaşmaya çalışarak, fakat çoğunlukla hiç bir gerçek kaynaşmaya ulaşmadan yaşamışlardır. Türkler Müslümanlığa girerken gösterdikleri kesin kararı batılılaş-

3. Yücel Özkaya, XVIII. yy. da Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 9-15.

4. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, II, İstanbul 1978, s. 543.

5. Arnold Toynbee, Tarih Bilinci, I, İstanbul 1985, s. 155.

mayı kabul ederken göstermemiş olmaları şaşılacak bir şey değildir⁶. Çünkü Osmanlı Devleti bir medeniyetin temsilcisidir. Diğer bir ifadeyle kendisinin temsil ettiği medeniyetin dışındaki medeniyetlere bakışı "zihniyet esası"na dayandığından millet hayatında kısa zamanda köklü değişikliklerin olmamasını makul karşılamak gerekir.

Osmanlı münevverleri, Avrupa'yı evvelâ askeri alanlarda değerlendirmeye başlamışlardır. Daha 1596 yılında yazılan Usulü'l-Hikem fi Nizamü'l-Âlem adlı eserde Eğri seferinde ateşli silahların kullanılmasıyla cephede askerlerin firar ettikleri anlatılmıştır. Bu tespitler Osmanlılardaki askeri alanda eksikliklerin ilki kabul edilir. Bu görüşü bir İngiliz tarihçisi olan Parri'de belirtmiştir. Bu eserden sonra yazılan hemen bütün eserlerde ordunun durumu çeşitli yönleriyle ele alınmış ve eksiklikler dile getirilmiştir. Bütün bunlar bize Osmanlı Devleti'nde niçin askeri ıslahatların öncelikle yapıldığı hakkında bilgi verebilir⁷. Eğer şu değerlendirmeye katılırsak, "imparatorluk sosyal bünye ve teşkilat itibarıyla tamamen askeri mahiyetteydi yani hayatının muhafaza ve idaresini, hikmeti vücudunu silahların kuvvetine istinat ettirdiği için, bütün teşkilat ve müesseselerini, daimi harp halinde bir ordu gibi harp hal ve maksatlarına göre olmuştur" denilmektedir ki⁸ mevzu daha iyi anlaşılabilir olur kanaatindeyiz. Bu sebeple ıslahatların ilk defa askeri alanda düşünülmüş olması normal kabul edilmelidir.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, bir medeniyetin temsilcisi olarak kendi medeniyeti dışındaki bir medeniyetin doğduğu Avrupa'ya o vakte kadar olan bakış açısını değiştirmesi "kültür değişmesi" mahiyetinde ele alınmalıdır. Böyle bir halin objektif tahlilinin yapılması da kolay olmamaktadır. Kültür değişmesinin hangi içtimai, ruhi zeminler ve zaruretlerde olabileceğini tarihi vesikalar ve o ülkenin hürriyet imkânları dahilinde düşünmek gerekir⁹. Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın başlarında ağır sıkıntılar içerisinde hürriyet ortamının verdiği zenginliği Hıristiyanlara açmış olduğundan ıslahat hareketlerinde de bu azınlıkların mühim rolü olmuştur. Fenerli Rumlarla birlikte Fransa'dan kovulan Ortodoksların (Huegenot) Osmanlı Devleti'ndeki fikri değişme ve ıslahatlarda önemli hizmetleri olmuştur. Özellikle İstanbul'daki Rumlar 1700'lü yılların başlarında Avrupa ile Osmanlılar arasında irtibatı sağlarlarken res-

6. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979, s. 17.

7. Berkes, a.g.e., s. 73.

8. Ömer Lütfü Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1980, s. 726.

9. Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul 1972, s. 190.

mi sıfatlarla çalışmışlardır¹⁰. Fransa'dan gelenler ise, gittikleri her ülkede yaptıkları gibi Osmanlı Devleti'nde de gerçekten esaslı ve tesirli çalışmalar yapacaklardır¹¹. Zira Osmanlıya gelen bu topluluğun önemli vasıfları askerlik ve ticarettir. Bütün bunlardan sonra Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerinin safhalarını yazabiliriz. Bu çalışma bir zaman sınırlaması ile yapıldığından III. Ahmet dönemi ile başlatılmış ve Tanzimat'ın ilanına kadar olan zaman esas alınmıştır. Fakat ağırlık olarak 1703-1789 seneleri üzerinde durulmuştur.

ISLAHAT HAREKETLERİNİN SAFHALARI

III. Ahmet Devri (1703-1730):

Sultan III. Ahmet devrinin ıslahat hareketlerini iki dönem halinde ele almak gerekir. Birinci dönem 1703'den 1718'e Pasarofça antlaşmasına kadar olan zamandır. İkinci dönem 1718'den 1730'a Patrona Halil isyanına kadar olan devirdir. Birinci dönemdeki ıslahat hareketlerini sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın ıslahatları meydana getirir. Hudutların tahkimi, askeri, idari, mali ve içtimai alanlarda bir çok düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin gayesi, Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmaktır. Uyulan düsturlar klasik Osmanlı usulü olarak kanun-i kadimdir. Islahatların odak noktası da askeri alanlarda ıslahatlarıdır. Devlette diğer alanlarda yapılan ıslahatlarda askeri ıslahatları takviye mahiyetindedir¹². Yalnız şurası unutulmamalıdır ki XVIII. asrın bütün dünya tarihinde en önemli vasfı ıslahat asrı olmasıdır. Bu asırda Avrupa'nın çeşitli yerlerinde ve Amerika'da karakter itibarıyla farklı, fakat netice itibarıyla garp cemiyetinin tekâmülünde müştereken müessir olan ıslahat ve inkılâpların yapıldığına şahit olmaktayız¹³. Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlıda da yapılmak istenilenler garp esaslı ıslahatlarıdır. Bir manâda garpa Osmanlı'nın yönelişi diyebiliriz. Gerçi Hüseyin Paşa'dan sonra sadrazam olan Defterî Sarı Mehmet Paşa yazmış olduğu "Nesayihü'l-Vüzera ve'l-ümera" adındaki eserinde¹⁴ şiddetli bir mali-siyasi tenkit yapılmış fakat tedbir olarak yeni teklifler getirilmemiştir¹⁵. Bu arada dikkat edilmesi gereken önemli bir

10. Toynbee, a.g.e., s. 129.

11. Berkes, a.g.e., s. 47-50.

12. E. Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaştırma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 16; (Burada Osmanlı Devletinin Karlofça Antlaşmasından sonraki esas gayesinin, kaybedilen toprakların tekrar alınması olduğu unutulmamalıdır).

13. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV, Ankara 1982, s. 6-10.

14. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, (Yay. Hüseyin Ragıp Uğural), Kültür Bakanlığı Yayınları, İzmir 1990 olarak yayınlanmıştır.

15. Ülken, a.g.e., s. 23.

husus vardır ki, o da Osmanlı Devleti'ndeki garplılaşma hareketlerinin hemen hiçbirisi tabandan gelen halk hareketleri olmadığından ıslahat hareketlerinin "çekici gücünü" ıslahat taraftarı padişahlar ve onların korumaları altındaki sadrazamlar meydana getirirler¹⁶. Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketleri tahlil edilirken göz ardı edilmemesi gereken en önemli hususlardan birisi budur.

Osmanlı Devleti'ndeki ıslahatlar hakkında görüş belirten bir Avrupalı ilim adamına göre: Osmanlı Devleti Karlofça Antlaşmasından sonra eski savvet ve ehemmiyetini kaybederek Avrupa siyasetine yönelmiştir ve artık yalnız başına hareketlerden vazgeçmiştir. Osmanlı devlet adamları bu mağlubiyetten sonra Avrupa medeniyetinden bazı unsurların seçilmesi ile ve Rusya'da olduğu gibi dinamik bir batılılaşma ve modernleşme ile bütün zaafiyetlerinden sıyrılarak eski gücünü kazanacağını düşünüyorlardı¹⁷. Yukarıdaki görüşleri doğru kabul edersek, Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan azınlıklara devlet hizmetinde aynı yıllarda görevler verilmesini ve yetkili kılınmasını daha iyi anlayabiliriz. Hıristiyan azınlıklar geçiş rolünü üstlenmişlerdir denilebilir. İşte bu rolü yürütenlerin temel görüş ve gayeleriyle Osmanlıların görüş ve gayeleri arasındaki mutabakat ve ayrılıklar ıslahatların neticelerine yansımış olduğu asla ihmal edilemez bir gerçektir.

Osmanlı Devletinin askeri alanda gerilemesi, önlerine batılılar ile savaşmak yerine yeni politik usuller bulmak mecburiyetini getirmiştir. Bu sahada kendilerine gereken tecrübe azınlıklarda (özellikle Rumlarda) vardır. Çünkü Osmanlı tebası olan azınlıklar devletin onlara sağladığı engin hoşgörü içerisinde dini ve ekonomik bir takım sebeplerden dolayı Avrupalı devletlerle sıkı münasebetler içerisinde dirlir. Nihayet Devlet tarafından 1669 ile 1716 yılları arasında Fenerli Rumlara kilit mevkiler haline gelen dört devlet makamı tekeli verildiğini yukarıda yazmıştık ki biz bunları Lewis'ten öğreniyoruz¹⁸. Ayrıca Rumlar Osmanlı Devletinin garplılaşma hareketlerinde sadece vazifeli olarak bulunmuyorlar aynı zamanda batı dünyası ile yakın ticari münasebetleri ve getirdikleri batılı kıymet ve değerleriyle de katkılarda bulunmuşlardır. Tabii ki Osmanlı Devleti'nde meydana getirilen garplılaşma fikirlerinin oluşmasında yalnız Rumların batılı transferleri kâfi görülemez. Bunlara Avrupa'dan gelen elçilerin getirdiği hediyeler, Avruya'ya giden Türk elçilerinin

16. Karal, a.g.m., s. 17.

17. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1984, s. 46.

18. Toynbee, a.g.e., s. 129.

yazdıkları sefaretnameler ve saraya girip çıkan yabancı doktorların fikirlerini de ilave etmek gerekir¹⁹. Bütün bunlara Osmanlıların Avrupalı devletlerle ticari münasebetlerini de eklemek doğru olsa gerektir. yukarıda belirttiğimiz gibi mesela, Fransa XVIII. asırda Osmanlı Devleti'ne yardım siyasetini iki esas üzerine kurmuştu; Osmanlıyı Rusya'ya karşı militer manada desteklemek, aynı zamanda da Osmanlı Devletinin Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında ticari üstünlüğünü sağlamlaştırmak²⁰ düşünceleri ile Osmanlı Devleti ile kurulan sıkı münasebetlerde de garp ölçüleri devlet adamlarını ve hayatını etkiler. Askeri ıslahatların hepsinde Fransız subay ve yetkililerinin çekici güç olduğu da unutulmamalıdır. Bütün ıslahat hareketleri boyunca Fransızların yürüttüğü özel çabalar ise Fransızca konuşan aydın bir tabakayı meydana getirmiş ve bu aydın tabaka devlet hayatındaki bütün garplılaştırma hareketlerinin "motoru" olmuşlardır²¹. Bu açıklamalardan sonra III. Ahmet'in ikinci dönem ıslahatlarına geçebiliriz ki bu döneme "Lale devri" denilmektedir. Osmanlı tarihinde Lale Devri ile alakalı bir çok tartışma bulunmaktadır. Bu tartışmaya girmeden Lale Devrinin açılmasında mutlak gayretleri olan III. Ahmet'le ilgili bir hususu belirtmek gerekir ki, o da III. Ahmet hoşgörülü, batı ile doğunun medeniyetlerini birleştirebilen modern dünyayı anlayan ve gelişmiş bir kafa yapısına sahip olmasıdır ki²², herhalde Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki alışverişlerin kültür ve toplum hayatı üzerinde etkili olmasına bu padişahın şahsiyeti sebep olmuştur²³.

İlk defa 1716-1718 Avusturya-Osmanlı savaşları sırasında yazıldığı tahmin edilen bir risale, garplılaştırma tarihimize açısından çok önemlidir kabul edilir. Bu risaleyi büyük ihtimalle De Rochefort adında bir Fransız Huegenotun yazdığı kuvvetle muhtemeldir. Devrin Sadrazamı olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya "Bab-ı Ali Hizmetinde Bir Fen Kıtası Kurulması Üzerine Tasarı" adıyla takdim edilmiştir²⁴. Faik Reşit Unat tarafından yayınlanan²⁵ bu tahririn bir nüshası Fatih Millet kütüphanesinde (bir nüshası da Süleymaniye kütüphanesinde Esat Efendi kısmında 2083 ve 2084 numarada kayıtlıdır) "vekayiname" adıyla 50 numarada kayıtlıdır. Bu

19. Karal, a.g.m., s. 18.

20. Berkes, a.g.e., s. 76.

21. Oral-Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diploması Tarihi Üzerine Bir Deneme, Ankara 1987, s. 110.

22. Sander, a.g.e., s. 90.

23. Lewis, a.g.e., s. 47.

24. Lewis, a.g.e., s. 46; Berkes, a.g.e., s. 47.

25. Faik Reşit Unat, Tarih Vesikaları, C. I, S. 2, Ankara 1942, s. 107-121.

takririn mahiyeti; bir Hıristiyan ile bir Müslüman Osmanlı Devleti'nin askeri durumu hakkında konuşturulmuştur. Risalede, artık dünyada savaşların sadece güç, kuvvet ve moralle kazanılamayacağı belirtilmiştir. Avrupa'da teknolojinin silah sanayiine uygulanması ile savaşların akıbetlerinin teknik üstünlükle belirlenmekte olduğu yazılmıştır. Bundan dolayı teknolojinin transfer edilmesi gerektiği anlatılmış ve askerin talim ve terbiyesinin de teknoloji ile paralel değiştiği Osmanlı Devleti'nin bunlara kısa zaman ayak durması gerektiği belirtilmiştir. Bunların uygulanabilmesi için Avrupalı mühendis ve subayların getirilmesi ve talim, terbiyenin bunların tarafından yaptırılması lüzumu dile getirilmiştir. Burada önemli olan bir ıslahat takririnin neden bir Hıristiyan ile bir Müslüman'ın konuşturulması olarak hazırlandığıdır ki bu da o vakit Osmanlı Devleti'nin dünya görüşü ile alakalı olmalıdır. Bu risaledeki konuşma tarzı üstün medeniyet temsilcilerinin başka bir medeniyete karşı yumuşatılmaları için seçilmiş çok mühim bir yoldur. Bu arada Osmanlı garplılaşma tarihinde en önemli safhayı açan hadise olarak Nevşehir'li Damat İbrahim Paşa tarafından Avusturya'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin sunduğu sefaretnamedir. Hiç bir eserin Osmanlı garplılaşma tarihinde bu küçük eser kadar mühim bir yer tutmadığı kabul edilir²⁶. Mehmet Çelebi'ye verilen vazife, "vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesbi ittıla ederek kabili tatbik olanların takriri"dir²⁷. Bütün bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti'nde ilk defa askeri ıslahat teşebbüsleri başlamıştır. Kurulan talimgâhlarda askerler, mevcut askeri ocaklardan farklı olarak eğitilmeğe başlanmış ve elde edilen yeni bilgiler uygulamaya konulmuştur. 1720 yılında "Gerçek Davut" adıyla anılan Davut Ağa adında Müslüman olmuş bir Fransız subay devletin daha önceden var olan tulumbacılarının yerine "itfaiye teşkilatını" kurmuştur ki, bununla Osmanlı ıslahat tarihinde ilk defa batılı bir teşkilat kurulmuştur²⁸. Şurası muhakkak ki Osmanlı Devlet hayatının en mühim garplılaşma faaliyeti matbaanın getirilişidir. Esasında matbaanın devlet hayatına gelişi bir basım hadisesinden daha çok bir zihniyet değiştirme olarak değerlendirilmelidir. Bir garplılaşma sembolü olan bu mesele tarihçiler ve diğer sahalardaki alimlerce üzerinde en çok spekülasyon yapılan konulardan biridir. Matbaa meselesi iyi bir tenkit ve tahlile tabi tutulursa daha iyi neticeler elde edilebilir. Çünkü matbaanın gelişi hem bir teknik yenilik

26. A. Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, s. 44.

27. Karal, a.g.m., s. 19.

28. Osman Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat III-IV, Ankara 1987, s. 148; Lewis a.g.e., s. 47.

hem de getirdiği sosyo-ekonomik neticeleri olan bir hadisedir. Bundan dolayı mesele devlet hayatında bir medeniyet meselesi olarak değil, iktisadi boyutları da bulunan bir iç bünye meselesi olarak değerlendirilmelidir²⁹.

Batılılaşma veya garplılaşma tarihimizin en önemli dönemi olan III. Ahmet'in devri bir iç isyanla bitmiştir. Patrona Halil isyanı (1730) diye bilinen bu isyanın bir çok sebebi olduğu muhakkaktır. Biz bu sebeplerden önemli gördüğümüz şu görüşünü almak istiyoruz. Tayyazade Ata'nın "Bazı Vakayi-i Tarihiyye"sinden alındığı anlaşılan ifadeye göre: "Askeri ıslahat teşebbüsünün ulema ve vükeladan bazı ricalin haberdar edilmemesi yüzünden muvaffak olunamadığı için 1730 isyanına sebebiyet verdiği öteden beri söylenmekte idi" denmektedir³⁰.

III. Ahmet devrinin ıslahat hareketlerinin arka planında en önemli sima İbrahim Müteferrika'dır. Yazdığı eserlerin içinde "Risale-i İslamiyye"si ile "Usulü'l-Hikem Fi Nizamü'l-ümem"i en önemlileridir. Yazdığımız ikinci kitabı Osmanlı garplılaşma tarihinin beyannameesi addedilir³¹. Bu eser III. Ahmet için hazırlanmasına rağmen I. Mahmut'a sunulabilmiştir. İbrahim Müteferrika bu eserinde, Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin sebeplerini; Avrupa'nın güçlenmesi, coğrafi keşiflerin neticeleri, Osmanlı Devleti'nin jeopolitik mevkiinin önemi ve askeri nizamların değişmesinde görmektedir³². Türkiye'deki ilim adamları arasında İbrahim Müteferrika'nın kimliği tartışılır. Bir sosyolog olan Berkes'e göre kuvvetli ihtimalle Huegenot'tur³³. Huegenotlar Protestan olup Fransa'da yaşarlarken XVII. asrın sonlarına doğru koyu Katolik olan Fransız Sarayı tarafından ülke dışına kovmuşlardır. Askerlik ve ticaret sahalarında maharetli olan bu insanların bir kısmı Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gitmiş bir kısmı da İstanbul'a gelmişlerdir. Cevdet Paşa'da tarihinde Protestanların Fransa'dan kovulduğunu ve Prusya'ya gittiklerini yazmaktadır³⁴. Yukarıda kaydettiğimiz 1716'daki ıslahat takririnin de bir Huegenot tarafından verildiğini düşünürsek bu top-

29. Stanford Shaw-E Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, İstanbul 1983, s. 312.

30. Karal, III. Selim'in Hattı Humayunları, Ankara 1988, s. 35.

31. Tanpınar, a.g.e., s. 46; (Bu eser Türk Klasikleri arasında, Milletlerin Düzeninde İlimi Usüller (Sad. Ömer Okutan), İstanbul 1990'da yayınlanmıştır).

32. İbrahim Müteferrika, Usüleri, (Sad. Ömer Okutan), İstanbul 1930, s. 63-73; Ayrıca Berkes, a.g.e., s. 27.

33. Berkes, a.g.e., s. 27.

34. Cevdet Paşa, Tarihi Cevdet I, İstanbul 1984, s. 113; (Cevdet Paşa'nın eserinde Huegenotlardan İstanbul'a gelenler hakkında bilgi bulunmamaktadır).

luluğun garplılaşıma hareketlerimizdeki rolü anlaşılabilir. Hatta III. Ahmet devrinde Fransız elçisi olan Marqis De Bonnac'ın (1716-1724) Katolikliğin tesiri ve Fransız ticaret çıkarlarının aleyhine gördüğü için bu tavrın değerlendirilmemesi için rüşvetler dağıttığını ve Rum tercümanların da aracı olduklarına dair bilgiler bulunmaktadır³⁵.

I. Mahmut Devri (1730-1754):

Sultan I. Mahmut Osmanlı tahtına geçtikten sonra garplılaşıma hareketlerine devam etmektedir. Yukarıda yazdığımız İbrahim Müteferrika'nın takdirinin onun üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Mühendislerden bir subay kıtası kurmak fikri üzerinde hareket ettiği söylenebilir. Sultana yardımcı olanların başında Sadrazam Topal Osman Paşa ve Fransız topçu subayı Comte De Boneval gelir. Müslüman olduktan sonra Ahmet adını alan Bonneval, Osmanlı tarihinde Humbaracı Ahmet Paşa adıyla bilinmektedir. Avusturya ve Prusya ordularında bulunmuş ve daha sonra Osmanlı devletine çağırılmış olan bu kişi I. Mahmut'a verdiği raporlarda devletin iç durumunu bildiği için, ıslahatlar yapmadan önce ıslahatların usulü hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bir büyük isyanın ardından ve tecrübesinden de istifade ettiği anlaşılan I. Mahmut devri ıslahatlarındaki usul, "Eski yapının biçimi içinde yeni teşkilatlar" şeklinde ifade edilmektedir. Bu usul Osmanlı Devleti'nde Yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar yapılan ıslahatların usulü olmuştur. Ahmet Paşa, "Artık cesaret ve kahramanlığın bu çağda yetmediğini çağdaş askerlik mesleğinde disiplin ve eğitimin, asker maaşlarının düzenli ödenmesinin önemli olduğunu bu esasların ise Osmanlı ordusunda olmadığı" fikrindedir³⁶. Kendisine büyük imkânlar verilen Ahmet Paşa daha önceleri görev yaptığı Fransa ve Avusturya ordularında olduğu gibi reformlar için de planlar hazırlamıştır. Düzenli aylıkların ve emeklilik maaşlarının verilmesi ile askerliği meslek haline getirmek istiyordu. Yeniçeri alaylarını daha küçük birimlere ayırarak kendi yetiştirdiği subayları bu birliklerin başına getirerek disiplinli bir ordu meydana getirmek için çalışmıştır. Fakat zamanla muhalefetin çoğalması üzerine, vaktinin çoğunu topçu birliklerinin kurulmasına ayırmıştır³⁷. Humbaracı Ahmet Paşaya bu çalışmaları sırasında üç Fransız subayı ile Fransız hükümetinin gönderdiği iki topçu subayı da yardımcı olmuşlardır. Bu ıslahatçıların gayretleri ile Üsküdar'da Hendesehane açılmış, Top dökümhanesi, Baruthane ve

35. Berkes, a.g.e., s. 47-50.

36. Berkes, a.g.e., s. 67.

37. Shaw, a.g.e., s. 327-328.

Tüfek Fabrikası kurulmuştur. Medreselerin ıslah edilmesi ile alakalı olarak III. Ahmet'in devrinde başlayan ıslahat çalışmaları bütün gayretlere rağmen iyi neticeler vermemiştir. I. Mahmut zamanında medreselerin ıslahı daha ciddi şekilde ele alınmış ve Hendesehanelerin kurulmasıyla da artık Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dan yalnız neticelerin nakledilmesi yerine bilgilerin öğretilmesi devri başlamıştır³⁸. Ne yazık ki I. Mahmut'un zamanında başlayan güzel hamleler de fazla uzun sürmemiştir. Sadrazam Topal Osman Paşa'nın görevden alınması ile Humbaracı da gözden düşmüş ve ıslahat çalışmaları durmuştur. Bu durum, Osmanlı Devletinde XVIII. asırda adeta normal olacaktır. Yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi padişahlar ve ıslahatçı sadrazamların gayretiyle devam eden garplılaşma çalışmaları bu kişilerin mevcut olmalarıyla var veya onların olmamalarıyla yoktur. Bu arada şu bilgileri de ilave etmekte fayda vardır. Humbaracı yalnız bir ıslahatçı olarak "Lale devri"ni devam ettiren bir şahıs değil, 1730-1754 senelerinde Osmanlı Devleti ile Avrupa devletlerinin dış politikalarını da perde arkasında idare eden şahıstır³⁹. Osmanlı Devletinde 1754-1757 seneleri arasında padişah olan III. Osman dönemi garplılaşmanın durduğu devir olarak kabul edilir.

III. Mustafa Devri (1754-1774):

Yeniliklere inanan bir şahıs olarak Osmanlı Devletinin tahtına geçen III. Mustafa, Avrupa'daki gelişmeleri yakından incelemiş olacak ki tahta geçtikten sonra Prusya Kralı II. Frederik'e bir elçi göndermiştir. Padişahın şahsiyetinden kaynaklanan yıldızların insanların hayatları üzerindeki yakın ilgilerine olan inancı onu, bu yola itmiş ve kraldan yıldız ilmiyle uğraşan insanlar istemiştir. Fakat, Prusya'dan gelen verdiği cevaplar onun daha sonraki ıslahat hareketlerinin temelleri olacaktır. Elçi Ahmet Resmi Efendi'nin padişaha Prusya dönüşü takdim ettiği sefaretnamesinde; daimi ordu bulundurulması, maliyenin dolu tutulması ve devlet adamlarının tarih okuması fikirleri Prusya kralının görüşleridir⁴⁰. III. Mustafa döneminde, modern usulde topların dökülmesi ve topçu sınıfının meydana getirilmesi ile başlatılan ıslahatların yanında ilmi çalışmaları da ihmal etmeden Avrupa'dan getirilmiş olan tıp ve astronomiye ait eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi faaliyetleri de sürmüştür. III. Mustafa devrinin en önemli ıslahatçı sadrazamı Koca Ragıp Paşa'dır. Pa-

38. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982, s. 254; Berkes, a.g.e., s. 46.

39. Tanpınar, a.g.e., s. 46.

40. Turan, a.g.e., s. 553.

şa için "en alim kişi" veya "adına layık en mühim insandır" denilmekte ve bu özelliklerinden dolayı "Sultan-ı şuara-yı Rum ve sadr-ü'l-Vüzerâ" diye de tavsif olunmaktadır⁴¹. III. Mustafa'ya ıslahatlarında yardım eden Ragıp Paşa'dan başka Baron De Tot adıyla bir başka Fransız bulunmaktadır. De Tot, III. Mustafa'nın son seneleri ile I. Abdulhamit'in ilk senelerinde Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'ni yakından tanıma imkânı bulduğundan ıslahat fikirlerini de bu ölçülere göre hazırlamıştır. Avrupai tarzda ilk mühendishanenin nüvesi onun gayretleriyle başlamıştır. Açmış olduğu Riyaziye okulunda, İngiliz Kampel Mustafa ile Fransız Kermorvan ders vermişlerdir. Tersane ve istihkâm mühendishaneleri bu dönemde açılmıştır. Ünlü matematikçimiz Gelenbevi İsmail Efendi ile Kasapzade İsmail Efendiler bu okullarda ders vermişlerdir. O senelerde İstanbul'da bulunan bir Fransız mühendisi Gelenbevi için: "Avrupa'da olsaydı ağırlığınca altın ederdi" demiştir⁴². Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in Fransa'dan getirttiği ziyeciler Kalfazade İsmail Çınari Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir⁴³. Fransa'daki ilimler akademisinde astronomiye dair en son eserler ve mükemmel kitaplar istenmiş⁴⁴, Koca Ragıp Paşa'da Sütlüce yakınlarında gizlice aritmetik ve geometri dersleri okutmuştur⁴⁵. Baron De Tot daha sonra yayınlanan eserinde; ıslahatların zaman zaman engellenmeye çalışıldığını, Çeşme bozgunundan sonra donanmanın düzeltilmesi çalışmalarının yapıldığını, çok tutumlu kişi olarak tarif ettiği Mustafa III'ün ıslahatlara rahatlıkla para bulabildiğini yazmıştır⁴⁶. Ayrıca III. Mustafa devrinde, donanma ile ilgili yapılan değişikliklerin müesseseseleşmesi için kanunlar çıkarılmıştır⁴⁷. III. Mustafa ömrünce ıslahatların devamından yana olmuştur. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarının yenilgisi üzerine bir gün Halimi Efendi'ye; yeni askeri tanzim etmedikçe düşmanlarla baş edemeyeceğiz ne yapalım diye sorduğunda, "Yeniçerileri ıslah edelim" şeklinde aldığı cevaba karşılık, III. Mustafa, yeniçerilerin ıslahatı kabul etmeyeceği kanaatindeydi⁴⁸. Padişahın bu endişesi haklı olarak Yeniçeriliğin 1826 senesinde kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

41. Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi 16, Ankara 1989, s. 65.

42. Abdülkadir Bingöl, Gelenbevi İsmail, Ankara 1988, s. 3.

43. Bingöl, a.g.e., s. 9; (Bu, Osmanlı Devleti'nde batı dillerini bilen ve hatta tercüme yapacak seviyede insanların yetişmesi demektir ki, Osmanlılardaki ıslahat düşüncelerinin münevverlere maledilmesi bakımından mühim bir gelişmedir).

44. Adivar, a.g.e., s. 202.

45. Adivar, a.g.e., s. 203.

46. Baron De Tot, 18. Yüzyılda Türkler, İstanbul 1978, s. 280-312.

47. Shaw, a.g.e., s. 347-348.

48. Osman Ergin, Osmanlı Eğitim Tarihi I, İstanbul 1977, s. 57.

I. Abdülhamit Devri (1774-1789):

Sultan tahta geçtikten sonra daha önceleri yapılan ıslahatların devamından yana tavır koymuştur. Sadrazamları Seyyit Mehmet Paşa ve Halil Hamit Paşa'yı ıslahatlar için seçmiş ve onları hareketlerinde serbest bırakmıştır⁴⁹. Sultan'a: "Kardeşiniz III. Mustafa düzenli asker kurmaya karar vermiş ancak savaş başladığından bunu uygulamaya koymak fırsatı bulamamıştır" denildiğinde, "inşallah onları oğlu başarır" demiştir. Bu söz ilerisi için feraset kabul edilebilirdi⁵⁰. Fakat I. Abdulhamit'in bu fikirleri beyanını haklı kılacak sebepler de bulunmaktadır. Devrin ünlü Sadrazamı Halil Hamit Paşa "keskin zekâlı, yetenekli bir kişi" olarak önceki senelerde başlatılan 300 kişilik sürat topçularını 2000 kişiye çıkarmıştır. Sadrazam, Ordunun tamamen çağdaştırılmasından yanadır⁵¹. Evvela, Fransız teknisyenlerinin yardımıyla hendesehaneleri genişletilmiş ve sınır kalelerini Fransız modellerle tahkim etmiştir. Farklı şahsiyet olduğu söylenen Hamit Paşa yalnız yenileştirmeyi devam ettiren bir kişi hüviyetinde değildir. O, Klasik müesseselerin de ıslah edilmesi fikrinden yanadır. Bu maksatla tımar sahiplerinin topraklarında oturmalarını talim ve eğitim yapmalarını savaşa çağrıldıklarında gelmeleri için taşraya müfettişler çıkarılmasını istemiştir. Ayrıca eğitim ve disiplini kabul etmeyen yeniçerileri ordudan atmıştır. Yeniçeri ve Sipahilerin Avrupalı tipi taktiklerle ve silahlarla eğitilmesine başlanmıştır⁵². Denizcilik sahasında daha önceleri başlatılan çalışmalar da bu devirde bir başka ıslahatçı Cezayirli Hasan Paşa tarafından devam ettirilmiştir. Le Roi ve Duret isimindeki iki Fransız subay ile bir kısım Fransız ustalar Osmanlı işçilerini eğitmişlerdir. Fransız-İngiliz donanmalarından misallerle gemiler yaptırılmıştır. Donanma erleri Ege ve Doğu Karadeniz bölgelerinde toplanmış ve tersanelerde eğitilmişlerdir. I. Abdülhamit zamanında ıslahat çalışmaları devam ederken Osmanlı Devleti'nde bulunan Avrupalı elçiler yapılan ıslahatlar için kendi devletlerinin lehine telkinlerde bulunuyorlardı. Fransız elçisi Choiseul-Gouffer, Osmanlı Devleti yetkililerine bazı telkinlerde bulunmuş ve eğer, Türkiye büyük devletler arasında kalmak istiyorsa devletin yalnız idaresini değil Osmanlı'nın karakterinin de tadil edilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca sultan ve ricalin dikkatlerinin celp edilmesi gerektiği düşüncesiyle, Halil Hamit Paşa'ya şu telkinlerde bulunmuştur: "siz fela-

49. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 473.

50. Nuri Paşa, a.g.e., s. 157.

51. Cevdet Paşa, a.g.e. I, s. 503.

52. Shaw, a.g.e., s. 347.

ketlerinizden kendinizi itham etmelisiniz, betaetiniz, cehaletiniz ve donanmanızın tezebübü, ordunuzun başıboşluğu felaketlerinizin sebebidir" demektedir⁵³. I. Abdulhamit devrinde, Osmanlı Devleti'ne Avrupalı fikirler daha geniş kadrolarla teklif edilmeye başlanmıştır. Birçok asker, Osmanlı ordusunun ıslahı için projeler teklif etmiştir. Devlet ise dikkatli davranarak ancak Fransız devleti eliyle gelen teklifleri tercih etmiştir. Bu elçinin gayretleriyle gelen Osmanlı-Fransız yakınlaşması Osmanlı tarihinde ilk defa bir kişinin Hamit Paşa'nın, "masonluk"la itham edilmesine sebep olmuştur⁵⁴. Fakat bu görüşün temelsiz ve ciddiyetten uzak olduğu iddia kabul edilmektedir⁵⁵. Hamit Paşa'nın bütün bu gayret ve çalışmalarını belli bir disiplin ve programla yaptığını söylemek mümkündür⁵⁶. Bu dönemde son olarak Donanma subayları için olan matematik okulu "mühendishane-i bahr-i hümayun" açılmış olduğunu da belirtmek gerekir⁵⁷.

Osmanlı Devleti'nde III. Selim devrine gelindiğinde siyasi şartların müsait olduğu zamanda reformlara hevesli, ıslahatların mana ve önemini kavramış olanların sayıları artmıştır. Tabii ki bütün bunların oluşmasında garplılaştırma esasını kavrayan ve bilen kişilerin yetişmiş olmaları önemlidir. Açılan okullar ve bu okullarda ilim okutmakta olan hocaların garplılaştırma faaliyetleri içerisindeki yeri unutulmamalıdır. 1700'lerden bu tarafa geçen zaman içerisinde yapılan ıslahatların önemli bir yanı da III. Selim devrinin ıslahat hareketlerine zemin hazırlamasıdır⁵⁸.

III. Selim Devri (1789-1807):

Cihangir hülyalarıyla yetişmiş olmasına rağmen gelişen hadiseler onun gerçekçi olmasına sebep olmuştur. Devletin başına geçtiği zaman olgun bir insan ve devleti için çalışmak isteyen bir padişah-tır⁵⁹. Devlet yönetimini ele aldığı anda yaptığı işlerden en önemlisi şehzadeliğinden beri mektuplaştığı Fransa Kralı XVI. Louis'e elçi olarak İshak Bey adında birisini göndermesidir. Selim III'e göre devlet için yapılacak ıslahatların başarılı olabilmesi Avrupa'nın iyi

53. Karal, a.g.m., s. 23; (XVIII. asrın başından beri görülen elçilerin bu tavırlarında, Osmanlıyı yönlendirmede Avrupalı devletlerin menfaat çatışmaları su yüzüne çıkmaktadır).

54. Karal, a.g.m., s. 24.

55. Osman Nuri, a.g.e., III-IV, s. 157-158.

56. Cevdet Paşa, a.g.e., I, s. 501.

57. Shaw, a.g.e. I, s. 341-342.

58. Shaw, a.g.e. I, s. 347.

59. Karal, Osmanlı Tarihi V, Ankara 1988, s. 13.

tanınması ile mümkündür. Nitekim, III. Selim yakın adamı İshak Bey'i Fransa Kralına göndermiş ve ondan, Avrupalı devletlerin birbirlerine olan politikaları, kara ve deniz harplarına ait yeni usuller, atölyeler, hakkındaki bilgileri toplanmasını istemiştir⁶⁰. III. Selim'in Fransa'ya gönderdiği İshak Bey için, Seyyah Castellan, Kaptan Küçük Hüseyin Paşa'nın mutemet adamı olarak bahsederken; onun üç arkadaşı ile beraber III. Mustafa'nın zamanında Avrupa'ya tahsil için gönderilmiştir, demektedir⁶¹. Bu bilgi bize Osmanlı Devleti'nde tahsil münasebetiyle batıya öğrenci gönderme çalışmalarının daha III. Mustafa zamanında başladığını gösterir ki, devrin gelişmelerine uygun düşmektedir. Halbuki, diğer kaynaklarımız Avrupa'ya öğrenci gönderme çalışmalarının III. Selim zamanında başladığını yazmaktadırlar. Çalışmamızın bundan sonraki kısmında yapılan ıslahatlarla ilgili daha az detaylı bilgiler verilecektir. Çünkü bu konularda daha teferruatlı bilgileri bulmak mümkündür. Zaten bizim bu çalışmadaki asıl maksadımız III. Selim'den önce yapılan ıslahatlardaki fikri değişmelerin ortaya konulmasıdır.

III. Selim'in ıslahatlarına "Nizam-ı Cedid" denir. Nizam-ı Cedid kelimesi ilk defa Fazıl Mustafa Paşa tarafından devlete verilen iç düzen için kullanılmıştır. Daha sonra Avusturya'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratıp Efendi Avusturya'daki mevcut idare sistemini aynı isimle tavsif etmiştir. Berkes'e göre kelime Fransızca "Regiment" kelimesinden gelir, Latince'dir⁶². Selim III'ün devrinde nizam-ı cedid dar ve geniş olmak üzere iki manada kullanılmıştır. Dar manada; III. Selim devrinde yetiştirilen askerlere denir. Geniş manada ise yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti'ni; Avrupa'da ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği ıslahat hareketlerinin bütünüdür⁶³.

III. Selim, devletin başına geçtiği zaman Osmanlı-Rus harpleri devam ediyordu. Cihan padişahı olmak üzere terbiye edilmiş olduğundan, düşmana bir ders vermek istiyordu. Fakat ülkenin içinde bulunduğu şartları çok iyi tanıyan padişah bir an evvel barış yapıp

60. Karal, a.g.e., s. 61; (III. Selim, Osmanlı Devleti üzerinde Avrupalı devletlerin gizli hesaplarını bilmesine karşılık, şehzadelik senelerinde Fransa hakkında iyi intibalar edinmesini de Fransa'nın saraydaki nüfuzuyla kendisini dost bir devlet tanıtmaya bağlamak gerekir).

61. Tanpınar, a.g.e., s. 49.

62. Berkes, a.g.e., s. 48.

63. Karal, a.g.e. V, s. 61; Karal, Selim III Hattı Hümayunları, Ankara 1988, s. 29; Gökbilgin, Nizam-ı Cedid, İA X, s. 309.

ıslahatı gerçekleştirmek düşüncesindedir. Ordu daha savaş meydanlarından dönmeden İstanbul'da topladığı üç "meşveret meclisi"nde devrin alim ve münevver insanların devletinin durumu hakkında layihalar vermelerini istemiştir. Padişaha takdim edilen layihalar 22 tanedir. Layihalar da aşağı yukarı ortak birçok konuların tespit edilmiş olduğunu görmek mümkündür: Ordunun nasıl düzene konulacağı, ordunun yevmiye meselesinin nasıl halledileceği, askeri müesseselerin tanziminin nasıl olacağıdır.

III. Selim'in ıslahat hareketlerini hazırlarken, birçok devlet adamından layiha istemesinin sebeplerini tecrübelerle bağlamak lazımdır. Kendinden önceki padişahlardan bazıları, ıslahat düşünce ve hareketlerinde başarılı olamamışlardır ki bunun sebeplerinden biri, ıslahat fikrini ulema ve devlet ricalinden saklamasıdır. Diğer taraftan kendinden önceki padişahların hiçbirine nasip olmayan bir farklılık vardır. Artık devlet ricali ve ulemadan birçok kişi ıslahat fikrine ve garplılaşmaya sıcak bakmaktadır.

III. Selim'in ıslahatçılığı bazı kişilerce farklı değerlendirilmektedir. Padişahın XVII. ve XVIII. asır Avrupa'sında olduğu gibi hükümdara sadık ve muassır teknikle mücehhez bir ordu kurmak ve onun vasıtasıyla memlekete mutlak bir nüfuz temin ederek tasarladığı siyasi ve içtimai düzeni kurmak, tedbirlerini tatbik etmek istiyor denilmektedir⁶⁴. III. Selim, milletini Avrupalı düsturlara alıştırmaya çalışıyorsa da, fikir ve kanaatlere topyekün bir inkılâp yapabilecek, bir cemiyeti yenileştirmek isteyen mutlak bir hükümdarın muhtaç olduğu irade ve enerjiye sahip olduğu şüphelidir diyenler de vardır⁶⁵. Ne var ki III. Selim'in içinde bulunduğu şartların XVIII. asırdaki padişahların hepsinden farklı olduğu unutulmamalıdır. Osmanlı Devletinde çalışmış Fransız subaylarından olan Joucheax De Saint Denys'e göre ise; "XIX. asrın başlangıcında III. Selim, cüretkâr bir ıslahat projesi hazırladı. Bu proje, yeniçerilerin kaldırılmasını, ulema nüfuzunun kırılmasını, fetvalar ile padişahın teşri salâhiyetini taksim eden, devleti Avrupa medeniyetine "ortak etmek çalışmasıdır" demektedir⁶⁶.

Burada bir konu hakkındaki kanaatimizi belirtmek istiyoruz. III. Selim'in ıslahat fikrini devrin ilim adamlarıyla meşveret etmesi, iki temel düşünceden kaynaklanmış olabilir. Çünkü, III. Selim'e ka-

64. Tanpınar, a.g.e., s. 55.

65. Tanpınar, a.g.e., s. 62.

66. Karal, Selim III Hatı Hümayunları, s. 29.

dar Osmanlı Devleti'nde ıslahat fikirleri alenen hiç tartışılmamıştır. Birinci sebep, III. Selim'e gelindiğinde ıslahat fikrine taraftarların çoğalması, ikincisi ise, III. Selim'in çok ümitler beslediği Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı ikili tutumudur. Bu ikinci sebebin III. Selim üzerinde daha etkili olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca, Fransa'nın 1801'de Mısır'ı işgâl etmesi herhalde III. Selim'i daha da derinden etkilemiş olmalıdır⁶⁷.

III. Selim, Ebubekir Ratıp Efendi vasıtasıyla tanımaya çalıştığı Avusturya müesseselerinin benzeri çalışmaları yapmak düşüncesindedir. Bu sefaretnameyi değerlendiren Kral, elçinin padişaha sunduğu esasları şöyle sıralamıştır:

- 1- Askerin çok düzenli ve itaatli olması
- 2- Hazinesin bereketli, tertipli ve daima dolu olması,
- 3- -Vezirler ve sair büyük devlet adamları ve memurların doğru, işbilir ve sadık kimseler olması,
- 4- Halkın huzuru, refahı ve himayesi temin edilmiş olması,
- 5- Bu cihetler sağlandıktan sonra bazı devletlerle ittifak ve yardım antlaşmalarının yapılması gibi.

Bunlardan anlaşılacağı üzere hadiselerin merkezini askerin ıslahatı oluşturmaktadır. Kanuni devrindeki ihtişamın kaynağı, kanun ve nizamla uyumaktır. Daha sonraları bu hassasiyet kaybolmuştur. Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında bazı mukayeselerin de yapılmış olması ve Avrupa askerlik tarihi hakkında da bilgi verilmiştir⁶⁸.

III. Selim devrinin en mühim meselesi layihaların hazırlanmasıdır. Layihalar tarih vesikalarında yayınlanmıştır. Layihalarda yazılan konuları şöyle kısaca özetlemek mümkündür: İslahat hareketlerini askerlik alanı meydana getirir. Kara ve deniz askerlerinin ıslah edilmesi istenmiştir. Mevcut ordu ıslah edilirken askerin toplanması dahil iyi bir disiplin verilmesine kadar hemen her şey teferuatına kadar yazılmıştır. Askere alınan kişilerin kanunlara uygun alınması, uygun şartları olmayanların ordudan atılması teklif edilmiştir. Askerlerin eğitilmesinde subayların önemli rolü olduğu için subayların iyi eğitilmiş ve kabiliyetli kişilerden meydana getirilmesi istenmiştir. XVIII. asrın başından bu yana kurulan bütün askeri sınıfların geliştirilmesi ve asker sayılarının artırılmasıdır. Ordunun

67. Hadi Hairî, a.g.e., s. 78-81.

68. Karal, Selim III Hattı Hümayunları, s. 32-33; Gökbilgin, a.g.m., İA IX, s. 310.

Avrupalı biçimde eğitilmesini ve Avrupalı silahların kullanılmasını, öğretilmesini savunanlar tamamen yeni tanzim edilecek bir ordunun kurulmasını istemektedirler. Yeni ordu tanzimini isteyen kişiler eğitiminden silahlarına kadar hatta sayılarının ve toplatılmasının şartlarının bile yeniden tespit edilmesini isterler. Ordunun eğitimini Avrupalı subayların yaptırmasını tavsiye etmişlerdir. Devletin mali, idari, siyasi ve ilmiye hayatıyla ilgili teferruatlı bilgiler veren, III. Selim'in hazırlattığı layihalar hakkında çeşitli eserlerde değerlendirmeler yapılmıştır⁶⁹.

III. Selim'in yapmak istediği ıslahatların programını bütün teferruatıyla yazan Yayla imamı Risalesi layihalar arasında mahiyeti itibariyle en önemli olanıdır. Risalede, ıslahatın esaslarının 72 maddede olduğu belirtilmektedir.

Bu risalede anlaşılacağı üzere ıslahatların temel hareket noktasını askeri ocaklar meydana getirmişlerdir:

- 1- Mevcut askeri ocakların ıslahı,
- 2- Avrupa usulünde asker yetiştirilmesi, nizam-ı cedidin kurulması,
- 3- Askeri teknik müesseselerinin ıslahı. Görüleceği gibi layihalar uygulama alanına konulmuştur.

Bu devirde, mevcut askeri ocakların ıslahıyla ilgili, Humbaracı, lağımçı, topçu sınıflarının birçok yeniliklerle ıslahına çalışılmıştır. Bu ocaklarda askerlerin her aileden nasıl toplatılacağı belirtilmiştir. Askerlerin eğitilmeleri ve esasları belirlenmiştir. Eğitimi yürütmek üzere Avrupa'dan subaylar getirtilmiştir. Eğitimlerde teori ve pratik beraber yapılmış, disiplin ön planda tutulmuştur. Askerlere okutulan derslerin matematik ve hesaplama ağırlıklı olması önemlidir. Daha önceleri de tartışılmış olan askerin yevmiye meselesi halledilmeye çalışılmış asker ve üstlerine verilecek maaşları tespit edilmiştir⁷⁰. Bu arada mevcut askeri ocaklarda da ıslahatlara devam edilmiştir.

Şüphesiz, III. Selim devrinin en önemli hadisesi Nizam-ı Cedid ocağının kurulmasıdır. Padişah, önceleri gizli tuttuğu ocağı yeteri kadar müsait zemini kolladıktan sonra bu ocağı ortaya çıkarmıştır.

69. Bakınız Cevdet Paşa, Tarihi Cevdet III, s. 1409-1412; Karal, Selim III Hattı Hümayunları, s. 35-41; Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri, s. 40-43.

70. Karal, a.g.e., s. 43-49.

XIX. asrın başlarında, Osmanlı Devleti'nde yeniçerilik bir ordu olmaktan çok bir esnaf topluluğuna dönüşmüştür. Yalnız, her şeye rağmen ıslahatlar sırasında Yeniçeri Ocağı göz ardı edilmemiştir. Bu ocağın da rahatsız edilmeden yapılan çalışmalarda orduyu meydana getirecek askerlerinden subayına kadar hassasiyetle seçilmiştir. Ordunun meydana getirilmesine lazım olan para "ırad-ı Cedid" adı verilen bir hazineden karşılanmıştır. Hazine gelirleri "eski kadastro düzenlemelerinden ve yeteneksiz tımar sahiplerinden alınan tımarlardan başkalarına verilmesiyle sağlanmıştır⁷¹. Padişahın mevcut askeri müesseselerin yenilenmesinde de çalışmalar yaptığını tespit edebiliyoruz. Bu yenileme faaliyetlerinde başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden ehliyetli kişiler getirilmiştir ve müesseseler zamana uygun hale getirilmeye çalışılmıştır⁷². III. Selim, kendi zamanında yaptığı ıslahatları bilfiil takip etmiş, ilgilenmiştir. Tebdil-i kıyafetle gidip gezdiği ve eksiklikleri gördüğü noktalarda devletin yetkililerini uyarmış ve ikaz etmiştir. Hattı hümayunlarında rastladığımız ifadeler bunları göstermektedir.

III. Selim, kendine kadar gelen padişahlardan daha çaplı ıslahatlar yapmıştır. ıslahatlar, askerlik alanının dışına çıkmış; idari, siyasi, mali ve özellikle diplomasi alanına yayılmıştır. Tarihimizde ilk defa kurulan daimi elçilikler vasıtasıyla hem ülke dışındaki gelişmeler yakından takip edilmiş, hem de devletin menfaatleri zamanında yapılan müdahalelerle daha iyi korunmuştur. Sömürge çağı da denilen XIX. asırda elçilerin ülkelerinin menfaatleri için neler yaptığını hatırlarsak ne kadar geç kaldığımız anlaşılır. III. Selim devrinin ıslahat hareketlerinde Avrupa usullerinin ağırlıkla kendini hissettirdiği unutulmamalıdır. Garplılaşıma daha da hızlanmıştır⁷³.

Yapılan bütün ıslahatların istenilen maksada ulaşmamasında III. Selim'in yumuşak huylu oluşu kan döktürmemek gayretleri ve yabancı oyunlar etkili olmuştur. Hele Kabakçı Mustafa isyanından az evvel Nizam-ı Cedid askerlerini dağıtmış olması büyük bir yanlış olduğu kabul edilir. Bu geri adımlara rağmen isyanın önü alınmamıştır. İsyân olayı sadece ıslahatlarda geriye dönüşe değil padişahın hayatına da mâl olmuştur. Ayaklanmanın sebepleri olarak bir kısım sebepler söylenmektedir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

71. Karal, a.g.e., s. 65; Shaw, a.g.e., s. 354.

72. Karal, a.g.e., s. 59-71.

73. Karal, a.g.e., s. 95-186.

- 1- Miri toprak gelirlerinin devlet yerine orduya aktarılması,
- 2- Başkentte iltizamcılık işleri piyasasının doğurduğu yolsuzluklar,
- 3- Umumi hazine ile İrad-ı Cedid Hazinesi arasında karışıklıklar⁷⁴.

Kabakçı ayaklanmasında yabancı oyunları da unutmamak lazımdır. Fransa Osmanlı Devleti erkânına bir başka yabancı devletten yardım almadan yeniliklerin yapılamayacağı görüşünü her zaman işlemeye çalışmıştır. Nitekim isyanın perde arkasında Fransa'nın o yıllardaki İstanbul elçisi Verdinaç gelir⁷⁵. Osmanlı Devletinde Fransız ihtilalinden sonra Fransa'nın izlediği dış politika Osmanlılar aleyhindedir. Fransız ihtilalinin fikirleri kadar devletin politikası da bu yöndedir⁷⁶.

II. Mahmut Devri (1808-1839):

Osmanlı Devletinin tahtına geçirilen II. Mahmut'un ilk işi kendisini tahta geçirirken de güç gösterisi yapan "Ayanlık" müessesesidir. Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa tarafından, III. Selim'in öldürülmesi üzerine yenilikçi bir şahsiyet olarak tanınan şehzadelere Mahmut tahta geçirilmiştir. Padişah olunca âyanlarla bir anlaşma yaparak merkezi bir devlet gayreti içinde görülen padişah buna mecbur da denilebilir. Tarihimize "sened-i ittifak" diye geçen uzlaşmadan sonra ıslahatlar başlatılabilir. İlk olarak nizam-ı cedide benzer sekbani cedit ocağı kurulmuştur. Ocak Alemdarın öldürülmesiyle son bulmuştur. Sonra Eşkinci ocağı kurulmuştur. Padişah yeniçeriliği ihmal etmemiş ve onları rahatsız etmeden "Kanuni devri kanunnameleri"ni esas alarak bazı ıslah teşebbüslerinde bulunmuştur. Devletin dış politik hadiseleri Osmanlı Devletine rahat ıslahat yapma imkânı vermemiştir. Her yapılan ıslahatın arkasında ya bir isyan veya bir dış siyasi hadise zuhur etmiş veya ettirilmiştir. II. Mahmut'un bu ilk döneminde Balkanlarda başlayan milliyet ayaklanmaları ve Osmanlı-Rus savaşları çıkarılmıştır. Devlet bir beladan bir başka belaya sürüklenerek ıslahat için zaman ve zemin meydana getirilmesine fırsat verilmemiştir. II. Mahmut döneminin en mühim hadisesi hiç şüphe yoktur ki yeniçeriliğin kaldırılmasıdır. Devletin kuruluşunda önemli hizmetler yapmış olan ocak, devletin yıkılmasında da adeta diğer sebeplerle yarışmıştır. 15 Haziran 1826

74. Berkes, a.g.e., s. 105.

75. Berkes, a.g.e., s. 119-125.

76. Akçura, a.g.e., s. 51-100.

yılında yine ayaklanan bu ocağın kaldırılmasında devlet erkânı ve ulemanın da tarafılığı kazanılmış halkın da gayretleri ocağı söndürmüştür. Vaka-yı Hayriye diye bilinen hadise tarihimizdeki ıslahat hareketlerinin dönüm noktasıdır. Bu ordunun yerine "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla yeni bir ordu kurulmuştur. Gerçi zaman bu ordunun iyi yetişmesine fırsat bırakmadan yeni belaları devlete getirmiştir. 1829-1830 Osmanlı-Rus savaşı bu ordunun devlete neler yapabileceğine fırsat vermemiştir.

Bütün bunlara karşılık II. Mahmut'un ıslahat anlayışı ve neticeleri daha önceki padişahlarından farklıdır. 1830'a kadar yapılan ıslahatlar klasik anlayışın devamı iken bu tarihten sonra yapılanlar çok farklıdır. II. Mahmut'a kadar garplılaştırma ıslahatların esası olmasına rağmen tam manasıyla bir garplı hareket yoktur. Garplı anlayış alınmış fakat müesseseler alınmamıştır. II. Mahmut tarafından ise müesseseler alınmış ve garplılaştırma daha esaslı temellere dayandırılmıştır.

II. Mahmut'un ıslahatlarının bir diğer tarafı da İslam düşüncesiyle garp arasında diyaloglar kurmaktır. Medeniyetler terkibi denilebilecek bu faaliyetin ne derecede başarılı olduğu halâ tartışılır. Bazı tarihçilere göre, bu terkipler başarılı olmamıştır ve ıslahatlar şekilde kalmıştır⁷⁷.

Sultan Mahmut II'nin yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki ıslahatları önceki döneme nazaran daha farklıdır. Bu dönemde garplılaştırmaya taraftar yetişen devlet adamlarının da rolleri olduğu muhakkaktır. Bu ıslahatçılardan şunları saymak mümkündür: Pertev Paşa, Akif Paşa, Halil Rıfat Paşa, Sait Mehmet Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Reşit Mehmet Paşa, Mehmet Emin Rauf Paşadır. Bu reformcularla beraber padişahın ıslahat alanları ve ıslahatları da şunlardır.

Eğitim: Osmanlı Devleti'nde ulemanın etkisinde bulunan klasik eğitimin yanında laik esaslı kabul edilen eğitimin verilebilmesi devletin gayesidir. Buna dayanarak mevcut müesseselere dokunulmadan yeni okullar açılmıştır. Bu eğitimin esaslarından birincisi yabancı dil bilen insan yetiştirmek ve bu insanların gayretleriyle batı dillerinden eserleri dilimize aktarmaktır. Laik eğitim anlayışı Tanzimat'ta daha da gelişecektir⁷⁸. Bu maksatlarla açılan okullar; Mekteb-i Ulum-ı Harbiye, Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye, Mızıka-ı

77. Karal, a.g.e. V, s. 143-144.

78. Shaw, a.g.e., s. 79.

Hümayun, Mekteb-i Maarif-i Edebiye, Mekteb-i Maarifi Adliye ve bunlara ilaveten Mühendishanelerle teknik okullardır⁷⁹.

Merkez Yönetimi: Divan-ı Hümayun yerine vekiller heyeti meydana getirilmiştir; Mülkiye, Dahiliye, Hariciye, Adliye, Maliye, Ticaret nazırlıklarıdır. Bunlara Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Dar-ı Şura-yı Askeri-ye'yi eklemek lazımdır⁸⁰.

Düzenli nüfus sayımı ve mülk yazımı sistemi düzenlenmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluşundan beri var olan tımar sistemi kaldırılmıştır⁸¹.

İlk gazetecilik olarak kabul edilen Takvim-i Vekayi çıkarılmıştır. Böylece ulaşım ve haberleşmede yeni bir dönem başlamıştır.

Saray: Avrupa'nın sosyal adetleri benimsenmiş Avrupa protokolü geçerli olmaya başlamıştır. Padişah kadınlara hürmet edecek kadar ileri gitmiştir. Padişahın resimleri duvarlara asılmıştır⁸².

Tarihinde II. Mahmut'un ıslahatları yalnız batıya karşı yeni bir hayranlık ve şuurlanma değil, Batı'ya karşı ayakta durabilme gayretleridir⁸³. Gelecek devirlerin yenilik fikirlerinin taraftarlarını yetiştirecek okullarının açılması en önemli ıslahat olarak kabul edilebilir.

Osmanlı Devleti'nin Karlofça antlaşmasından sonra ortaya çıkan durumunu düzeltmek ve tanzim etmek maksadıyla açılan ıslahat dönemi neticede devleti içine düştüğü durumdan kurtaramamıştır. Devletin eski gücüne kavuşturulması gayesiyle başlatılan girişimler, Osmanlı Devletinin Tanzimatı ilanı ile doruk noktaya ulaşmıştır. Fakat neticede Osmanlı Devleti yıkılmıştır. Tarihi muhasebesi yapılan hadiselerde iyi yapılmayan tenkit veya tenkitler neticesiz kalmak mecburiyetindedirler. Bu gün Osmanlı'nın varisi olarak Anadolu topraklarında bir Türkiye Cumhuriyeti devleti bulunmaktadır. Ancak intikal etmesi gereken miras veya intikal eden varisler ayrı ayrı tahlil edilmelidir kanaatini taşımaktayız.

79. Shaw, a.g.e., s. 78; Lewis, a.g.e., s. 85.

80. Shaw, a.g.e., s. 66-68.

81. Lewis, a.g.e., s. 91; Shaw, a.g.e., s. 70.

82. Lewis, a.g.e., s. 103; Turhan, a.g.e., s. 231-232.

83. Shaw, a.g.e., s. 79.